

Els comunals al Pallars Sobirà.

Els usos tradicionals de la muntanya en el marc dels espais naturals protegits

Oriol Beltran

Ismael Vaccaro

Rurbans. Associació cultural per a la dinamització rural de muntanya

En les últimes dècades hem assistit a una proliferació dels espais naturals protegits arreu del món. Enfront dels 2,4 milions de km² subjectes a diferents figures de protecció ambiental que hi havia al 1962, s'estima que actualment hi ha més de 107.000 parcs i reserves que abastarien uns 19,5 milions de km², entorn d'un 13% de la superfície terrestre.

Les polítiques conservacionistes d'aquesta mena es comencen a formular a l'últim terç del segle XIX als EUA i es plasmen per primer cop en la creació del Parc Nacional de Yellowstone (1872). En aquell moment, aquesta mesura responia bàsicament a una voluntat de preservar determinats entorns naturals valorats per la seva bellesa i singularitat; això és, per la qualitat estètica dels seus paisatges, davant de l'amenaça que representava la generalització d'un sistema productiu que generava una forta pressió sobre els recursos naturals. Aquest mateix model es va acabar estenent tant a Nord Amèrica i Europa com a la resta de conti-

nents. Tot i basar-se en una concepció similar de la naturalesa i de les maneres de preservar-la, el canvi d'escala que registra la creació d'espais protegits en els últims trenta anys respon a unes circumstàncies inèdites, sobretot a la preocupació creixent per la degradació ambiental i als nous valors i usos del territori que caracteritzen les societats postindustrials.

La preservació de la naturalesa sembla haver esdevingut en les últimes dècades un objectiu compartit pel conjunt de la humanitat. En aquest context, les poblacions locals i l'explotació que fan aquestes dels recursos naturals solen ser vistes com a una amenaça per a la conservació d'allò que serien els últims reductes de la naturalesa, que tendeix a identificar-se amb uns paisatges determinats. Al·legant l'interès general i basant-se en tractats internacionals i en pressions per part de l'opinió pública, l'estat s'atribueix la facultat de delimitar els espais a preservar, de regular les formes d'aprofitament dels recursos naturals i de delegar la

seva administració a tècnics avalats pel saber científic. Enfront del coneixement local, de caràcter empíric, traduït històricament en unes pràctiques i en unes formes de gestió concretes que estan en la base dels valors ambientals que ara es vol conservar, s'imposa una gestió tecnocràtica de la naturalesa que n'afavorirà l'artificialització.

Els espais naturals protegits tenen un gran interès per a l'anàlisi social i cultural. La seva pròpia concepció i les funcions que se'ls assigna donen compte d'una definició particular de la naturalesa, dels processos que la determinen i de les relacions que mantenen amb ella les comunitats humanes. El ritme del seu increment al llarg del temps, per la seva banda, és indicatiu del caràcter històric que tenen com a institucions. La implantació i la dinàmica que adopten les àrees protegides en cada cas, finalment, evidencien les dimensions socials i polítiques que tenen associades en tant que formes de control d'uns territoris que havien estat prèviament habitats i d'uns recursos naturals que eren aprofitats, fins llavors, per part de grups humans concrets.

Les polítiques ambientals als Pirineus

La gran representació de les comarques de muntanya, en especial les de l'Alt Pirineu, en la distribució dels espais naturals protegits a Catalunya ha de relacionar-se amb el seu caràcter social, més enllà del seu valor biològic estricte. El Pla d'Espais d'Interès Natural (1992) declarava

La proliferació d'espais naturals protegits a la muntanya evidencia la seva creixent urbanització. Espot (Pallars Sobirà), maig de 2006 (Oriol Beltran).

sota diferents règims de protecció uns 1.870 km² del territori de les comarques del Pirineu occidental, un 35,8% de la seva superfície (quinze punts per sobre de la mitjana). Algunes mesures posteriors han fet créixer encara més aquesta representació. El Parc Natural de l'Alt Pirineu, per exemple, que amb una superfície de 69.850 hectàrees s'anuncia com el més extens de tot Catalunya, va incrementar en un 47% la grandària dels espais del PEIN que hi havia declarats abans de la seva creació al 2003. Per la seva banda, el 1988 es va establir la zona perifèrica del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici afegint 26.733 hectàrees a les 14.119 hectàrees que ja ocupava fins llavors el parc estricte. Actualment s'està tramitant una nova ampliació que deixaria l'àrea de major protecció en unes 26.688 hectàrees envoltada de 41.017 hectàrees més, equiparades, pel que fa al nivell de protecció, a un parc natural, un augment del 65% de la seva superfície.

El mapa dels espais naturals protegits a la muntanya no es correspon necessàriament amb les àrees que mostren els nivells més alts de biodiversitat o aquelles que inclouen els paisatges d'una singularitat més gran. De fet, els parcs i les reserves pirinencs s'estenen sobretot en territoris d'una certa grandària que presenten uns trets formals valorats especialment per al consum turístic i que es caracteritzen per una baixa presència humana i per una elevada proporció de terrenys de titularitat pública i col·lectiva.

Al llarg dels últims 150 anys, el poblament de l'alta muntanya ha experimentat alguns canvis substancials en relació amb les seves formes històriques. Les comarques pirinenques registren un procés general de despoblació arran de l'emigració massiva als centres urbans dirigida a satisfer les demandes de la industrialització. La població tendeix a concentrar-se d'una manera progressiva, especialment en els nuclis situats als fons de les valls i els més ben comunicats, fet que provoca la desertització demogràfica de grans extensions territorials que fins fa poques dècades havien estat habitades. Les runes d'un nombre considerable de

cases abandonades, fins i tot de pobles sencers, evidencien que l'aprofitament agropecuari de la muntanya havia propiciat en el passat recent un poblament molt més equilibrat.

L'elevada quantitat de terrenys públics i col·lectius que concentra l'Alt Pirineu es relaciona directament amb la importància que han tingut històricament els comunals. La implementació de l'estat modern en aquestes zones situades en els marges del seu territori seguirà un procés de territorialització desenvolupat en diferents fases. La implantació d'una Administració local comuna al conjunt de l'Estat (dirigida a ordenar l'heterogeneïtat de les

*El procés de terciarització de l'Alt Pirineu ha intensificat la mercantilització del territori.
Baqueira (Val d'Aran), agost de 2006 (Oriol Beltran).*

institucions anteriors), la desamortització dels béns comuns (amb l'objectiu d'eliminar les antigues formes de possessió i liberalitzar el mercat de terres) i les polítiques forestals (davant de la preocupació pels efectes de l'erosió i la desforestació en el manteniment de les conques hidrogràfiques) es desplegaron d'una manera successiva des de les primeres dècades del segle XIX. Arran d'aquest procés, una gran part de les antigues muntanyes comunals van ser considerades com d'utilitat pública i van passar a mans de les noves instàncies municipals, d'altres es van privatitzar (sovint per part dels mateixos veïns) i la resta, per últim, van acabar sota la titularitat de l'estat que va al·legar necessitats d'interès general per forçar la seva venda o justificar-ne l'expropiació.

La implantació de les polítiques públiques de conservació de la naturalesa va beneficiar-se d'aquest estat de coses. La declaració d'àmplies zones com a espais protegits respon habitualment a formes de decisió de caràcter centralitzat (top-down), atén sobretot a demandes sorgides des de fora dels territoris afectats i s'imposa sense una negociació prèvia amb aquells a qui pot perjudicar. Tot i restringir les formes d'ús dels recursos naturals per part de les poblacions locals, els conflictes potencials que comporta la creació de parcs i reserves acaben tenint, en el context de l'alta muntanya, uns efectes limitats.

A banda de basar-se en un context demogràfic i institucional favorable, la declaració d'àmplies

zones de la muntanya com a espais protegits sorgeix associada a una terciarització creixent de les comarques afectades i a la seva especialització en l'activitat turística, que implica un canvi significatiu en l'aprofitament dels recursos naturals. El manteniment de les activitats agroromàdiques és cada cop més testimonial a les comarques pirinenques i contrasta en l'actualitat amb un augment del turisme que està afavorint la recuperació demogràfica.

La implantació d'un model econòmic basat en el turisme ha contribuït a connectar unes àrees rurals que fins fa pocs anys ocupaven una situació perifèrica amb els centres urbans a través del desenvolupament d'un mercat altament competitiu dirigit a satisfer les demandes dels visitants. El consum de la naturalesa i la cultura, potenciat per iniciatives molt diverses de patrimonialització,

permet diversificar una oferta més concentrada i estacional que s'havia basat d'entrada en els esports de neu i de riu, i afavoreix l'especulació territorial. L'estat contribuirà, doncs, a aquesta especialització creixent en els serveis turístics a través de mesures com la millora de la xarxa viària o els subsidis a les estacions d'esquí, però també, d'una manera indirecta, per mitjà de les polítiques de conservació de la naturalesa. Els parcs i les pistes d'esquí constitueixen productes per al consum turístic, estratègies diferents a través de les quals el territori mateix és convertit en una mercaderia.

Les muntanyes del Pallars Sobirà: dels comunals als parcs

El Pallars Sobirà ofereix un marc idoni per observar i analitzar amb detall la complexitat dels processos que estan transformant

les muntanyes des d'un punt de vista social i ecològic. Pel que fa a la incidència de les polítiques de conservació, presenta l'índex més alt d'espais naturals protegits de tot Catalunya, tant pel que fa a la seva grandària absoluta (95.683 hectàrees) com relativa (un 69,4% del seu territori). La comarca aplega alhora una àmplia representació de les diferents figures de protecció previstes en la legislació ambiental: un parc nacional i la seva zona perifèrica (Aigüestortes i estany de Sant Maurici), un parc natural (Alt Pirineu), dues reserves nacionals de caça (Alt Pallars-Aran i Boumort), cinc espais inclosos en el pla Natura 2000 (Aigüestortes, Alt Pallars, serra de Boumort-Collegats, estany de Montcortès i la Torrassa) i un altre contemplat únicament al PEIN (Costoja). Cadascuna d'aquestes figures impliquen diferències en relació tant amb els nivells de protecció com amb les formes d'administració, per la qual cosa les múltiples interferències que hi ha entre les seves demarcacions generen una varietat de situacions encara més gran.

L'abast territorial i la diversitat d'estatuts jurídics que presenten els antics comunals esdevé també un tret rellevant de la geografia humana contemporània del Pallars Sobirà. En aquest sentit, cal considerar en primer lloc les forests pertanyents a les entitats locals (ajuntaments i entitats municipals descentralitzades) que s'originen amb la intervenció estatal sobre les muntanyes comunals. L'estat va catalogar aquestes muntanyes com d'utili-

tat pública i va preservar-les de la desamortització, traient-les de mans dels comuns de veïns per acabar assignant-les a les institucions municipals. Les més de 80 forests incloses al catàleg representen una ocupació de 66.858 hectàrees, prop d'un 48,5% de la superfície comarcal.

Les muntanyes desamortitzades van ser objecte, en la major part dels casos, d'una reapropiació per part dels mateixos veïns que van adjudicar-se-les, a través de les subhastes corresponents, constituïts en societats o en comunitats veïnals. La grandària del patrimoni que roman a mans de societats de propietaris s'estima en unes 27.000 hectàrees, una cinquena part del total, encara que, en haver quedat subjecte al dret privat, esdevé més difícil de quantificar. La seva importància, en qualsevol cas, és molt significativa en alguns termes (com les valls d'Àssua i d'Issil o la capçalera de la de Cardós) i no pot ser, per això, menystinguda. La multitud de situacions a què responen aquestes muntanyes depèn tant de la seva situació jurídica com sobretot de la dinàmica que han seguit al llarg del temps, d'acord amb el seu potencial d'aprofitament, sent habitual una manca d'actualització registral que dificulta la identificació dels seus titulars.

Les forests pertanyents a l'Estat (transferides avui a la Generalitat de Catalunya) han tingut un pes rellevant en la implantació de les polítiques conservacionistes a les comarques pirinèniques. En el cas del Pallars Sobirà, aquest patrimoni va començar a

formar-se des dels anys quaranta del segle passat, per mitjà de l'expropiació o la compra d'antigues muntanyes comunals, amb l'objectiu de construir infraestructures o de repoblar boscos, i té una extensió aproximada de 18.500 hectàrees (un 13,4%).

Els espais naturals protegits i les mostres relictas dels antics comunals s'associen, en aquesta comarca, amb altres variables socioeconòmiques que són indicatives de les transformacions contemporànies. L'evolució demogràfica de l'últim segle i mig segueix un declivi continuat, amb una pèrdua del 75% dels seus efectius entre el 1860, quan s'assoleix el màxim històric (19.712 habitants), i el 1991 (5.046). Més enllà de la intensitat d'aquesta davallada, els canvis en la distribució de la població són encara més rellevants. Fins a mitjan segle passat, el patró d'assentament del Pallars Sobirà s'havia caracteritzat per l'existència d'un gran nombre de petits pobles que estaven distribuïts per tot el territori comarcal, junt amb uns pocs nuclis d'unes dimensions més grans localitzats a la vall de la Noguera Pallaresa i a la confluència de les vies de comunicació principals, que actuaven com a centres de mercat i de serveis. El poblament actual, pel contrari, presenta una forta concentració en el fons de les valls (la capital, Sort, aplega una tercera part de tota la població comarcal) que contrasta amb el buit social de les zones situades a una major altitud, amb alguns nuclis totalment abandonats i d'altres que mostren una gran debilitat demogràfica

tant pel que fa al seu escàs volum de població com a l'alt grau d'envelliment. Els censos constaten un canvi de tendència en favor de la recuperació a partir dels anys noranta que respon a un descens en les taxes d'emigració i a l'arribada de nous efectius, de manera que la comarca assoleix 7.191 habitants el 2007.

Aquests canvis són indicatius de les transformacions econòmiques que han afectat contemporàniament el Pallars Sobirà, en especial en les últimes dècades. L'aprofitament agropecuari dels recursos naturals, que descansava sobretot en explotacions familiars de petita i mitjana grandària i s'orientava bàsicament a l'autoconsum, requeria una dispersió de la població en el territori per la necessitat d'aproximar els llocs de residència als espais cultivables. En un context de muntanya, la distribució altitudinal dels recursos, l'escassetat de terrenys plans i la baixa productivitat dels sòls esdevenien els principals condicionants productius. La transhumància vertical, per mitjà de l'aprofitament estacional dels recursos pastorals, permetia sostenir una important activitat ramadera i complementar una agricultura que era molt deficiària.

La construcció de deu centrals hidroelèctriques entre els anys 1950 i 1974, malgrat que les obres es concentren només en quatre municipis, afavorirà una major integració del Pallars Sobirà en un context econòmic més ampli, accelerarà el tancament de la major part de les explotacions agropecuàries existents i estimu-

larà l'emigració. L'activitat agrària tendirà a especialitzar-se en una producció ramadera destinada al mercat. A partir dels anys noranta es produirà un desenvolupament i una concentració creixent de l'activitat econòmica entorn del turisme, amb els sectors de la neu i dels anomenats esports d'aventura com a reclams més destacats. L'obertura de fins a set estacions d'esquí i les promocions d'habitatges de segona residència que s'hi associen acaben esdevenint els símptomes principals d'aquesta nova etapa.

La proliferació dels espais naturals protegits al Pallars Sobirà no és tampoc independent d'aquesta evolució. La comarca ja albergava des del 1955 l'únic parc nacional existent a Catalunya. Però la declaració de la resta de figures de conservació coincideix en el temps amb una activitat agrària quasi marginal, una terciarització creixent de l'economia comarcal i la seva especialització en el turisme. El retrocés de les activitats agropecuàries afavorirà una invasió dels antics camps de conreu per arbres i arbustos de successió. Paradoxalment, aquest procés de reforestació, que contribueix a un predomini visual dels elements naturals que és molt apreciat pel consum turístic, encobreix una composició vegetal dominada per les espècies oportunistes i de creixement ràpid.

L'espai físic de la comarca ha jugat un gran protagonisme en tota aquesta transformació. Fins fa poc més de mig segle el territori pallarès brindava els recursos naturals necessaris per al sos-

teniment de la població local, que es basava sobretot en la producció agropecuària i l'aprofitament dels productes forestals. En el marc de la nova economia és el territori mateix el que ha esdevingut una mercaderia de gran valor destinada a satisfer les demandes procedents del mercat turístic. Els efectes d'aquests canvis han quedat inscrits en el paisatge de la muntanya que, lluny de constituir un simple element escenogràfic i d'assistir d'una manera passiva als esdeveniments esmentats, reflecteix, a través de la seva pròpia configuració, els factors que l'han propiciat. El paisatge de la comarca s'erigeix, d'aquesta manera, en un escenari privilegiat on es poden contemplar els processos que han afectat els Pirineus durant les últimes dècades.

La recerca

En el context de les transformacions que estan afectant els Pirineus contemporanis, les dimensions socials que intervenen en la configuració dels seus paisatges adquireixen una rellevància especial. Enfront de les anàlisis que conceptualitzen el medi ambient d'una manera simplista i que prioritzen els seus aspectes purament físics i biològics, aquesta investigació proposa entendre'l, també, com a conseqüència d'una combinació intricada de factors socials i polítics. La recerca amb el títol "Els comunals al Pallars Sobirà: els usos tradicionals de la muntanya en el marc dels espais naturals protegits" s'ha orientat a posar de relleu i documentar els diferents

factors que incideixen en la dinàmica recent dels paisatges de l'Alt Pirineu.

El Pallars Sobirà constitueix un marc excepcional per dur a terme la discussió plantejada. La implantació recent de diverses figures de protecció ambiental que afecten la major part del seu territori, junt amb el fort desenvolupament que està tenint el sector turístic als últims anys, subratllen l'oportunitat d'un plantejament que pretén donar compte de la complexitat dels processos que comprometen la qualitat dels paisatges. Els diferents pobles de la comarca, a més, reuneixen una varietat molt àmplia de situacions i permeten donar suport a una comparació fecunda.

El disseny de la recerca va preveure, des d'un principi, complementar l'anàlisi d'aquells processos que són comuns al conjunt de la comarca amb un treball etnogràfic centrat en algunes poblacions. La combinació particular que tenen els factors considerats com a més rellevants en cada cas d'estudi ha afavorit poder-los interpretar des d'una perspectiva més àmplia que aquella que fomenta el treball de camp intensiu.

La investigació partia dels plantejaments teòrics i metodològics de l'ecologia política. Malgrat que aquesta aproximació va emergir i ha estat aplicada habitualment en contextos postcoloniais, recerques recents han permès evidenciar les seves possibilitats en l'anàlisi dels conflictes ambientals dels països industrialitzats. En aquests, les diferents capacitats polítiques que tenen els actors

socials en competència per l'ús dels recursos naturals no solen estar encobertes per les seves característiques ètniques i, a la vegada, la documentació històrica que s'hi conserva permet una anàlisi més acurada i amb una profunditat temporal més gran.

L'esforç inicial de documentació va dirigir-se a identificar els estudis previs fets sobre la temàtica de la recerca així com a localitzar les fonts primàries aplegades en els fons històrics existents. Cal destacar els treballs sobre els comunals pallaresos fets per alguns historiadors, en especial sobre les èpoques moderna i contemporània, i que ofereixen un punt de partida interessant. Per la seva banda, la documentació aplegada als arxius històrics de les Valls d'Àneu i comarcal de Sort (referida sobretot a l'Administració local: patrimoni, aprofitaments, reglaments i ordenances),

així com, a Lleida, els de la Diputació Provincial (cadastre del 1955) i la Delegació del Departament de Medi Ambient (expedients de l'antiga Icona sobre les forests d'utilitat pública), va brindar un bon complement al treball etnogràfic, més basat en la informació oral. La cartografia i les fotografies aèries del cadastre van contribuir a documentar l'evolució històrica del paisatge.

La recerca de camp es va desenvolupar a partir de sis casos d'estudi: l'Alt Àneu, Espot, Lladorre, Llessui, el Pla de Corts i les capçaleres dels barrancs d'Enseu i Riumaior. Cadascuna d'aquestes localitats i els seus termes es caracteritzen per una combinació particular de les variables considerades, afavorint d'aquesta manera una perspectiva àmplia i plural: el poblament i l'evolució demogràfica (localització, tipus d'hàbitat, grandària, despobla-

ment), els sectors d'activitat (ramaderia, explotació forestal, hidroelèctriques, serveis), les formes de propietat (muntanyes pertanyents als pobles, a l'estat o a societats amb estatuts diversos), l'Administració local (municipi, poble, EMD), els espais naturals protegits (parc nacional, parc natural, reserva nacional de caça), o les instal·lacions turístiques (estacions d'esquí, hotels, promocions immobiliàries, museus).

En cada cas, el treball de camp es va centrar a documentar les variables esmentades, tant pel que fa als processos històrics com a les dinàmiques que plantegen en l'actualitat, a partir de privilegiar fonamentalment les entrevistes en profunditat amb una mostra àmplia d'informants (ramaders, persones vinculades al sector turístic, responsables de l'Administració local, caçadors i tècnics dels parcs, entre d'altres). D'acord

amb les possibilitats de cada cas d'estudi, les fonts orals es van contrastar amb documentació molt diversa com ara registres de població i de propietat, cartografia, informes tècnics de gestió o actes municipals. Els materials obtinguts arran de tot aquest esforç proporcionen una sòlida base etnogràfica per desenvolupar la discussió plantejada en el projecte.

La recerca es va proposar mostrar, ja des d'un principi, l'interès que té una concepció complexa del medi ambient, segons la qual en aquest hi incideixen tant factors físics i biològics com altres de caràcter social i polític, per a la seva mateixa gestió. Els coneixements locals, que es tradueixen en unes pràctiques i unes formes d'organització determinades en l'aprofitament dels recursos naturals, tenen un potencial d'aplicació en la gestió conservacionista del territori que no ha estat encara prou explorat. Els valors ambientals que es vol preservar deriven de processos històrics on s'identifiquen alguns elements comuns de caràcter general però que tenen, alhora, una concreció molt específica en cada cas. Per això es fa necessari bastir amb una base etnogràfica consistent els programes destinats a la gestió territorial i, en particular, aquells que impliquen la conservació de determinats espais.

De fet, el paisatge pallarès no és tan sols el resultat de la permanència de la naturalesa salvatge en una zona perifèrica de Catalunya. Els valors ecològics i paisatgístics que se li atribueixen són conseqüència d'una llarga

El declivi del sector primari comporta un empobriment del paisatge i dels seus valors ambientals. Son (Pallars Sobirà), juliol de 2006 (Irina Casado).

història de gestió intensa per part de tota mena d'actors socials. La conservació efectiva d'aquestes característiques ambientals haurà d'incloure, necessàriament, mesures de protecció de les pràctiques que les va fer possibles. Les pastures que es formen a una major altitud, per exemple, no es poden explicar sense tenir en compte i comprendre la importància de la ramaderia transhumant. La regressió d'ambdues està clarament connectada. La recuperació d'algunes espècies i la pèrdua d'altres es relacionen igualment amb la reducció o l'augment de certs tipus de pressions humanes.

Més enllà de la seva vocació aplicada, no obstant això, el desenvolupament de la recerca ha servit també per posar de manifest la centralitat que tenen actualment els conflictes ambientals en els territoris de muntanya. Els processos d'urbanització i de terciarització que han sofert les comarques de l'Alt Pirineu han contribuït a incrementar el valor de mercat dels seus recursos naturals i han fet créixer les expectatives que se'n tenen. El paisatge, per això, no té només un valor pel seu caràcter estratègic sinó també un protagonisme important com a escenari en el qual diversos actors i grups socials, amb potencials polítics diferents, entren en disputa per mantenir les seves posicions o per procurar incrementar la seva hegemonia.

L'antropologia està mostrant darrerament una atenció cada cop més gran per les polítiques de conservació de la naturalesa, en particular per la implantació de figures de protecció ambiental, en

la mesura que aquestes s'implementen en territoris habitats, condicionen les pràctiques de les poblacions locals i generen conflictes que tenen com a objecte el control dels recursos naturals. Les regions muntanyoses d'Europa occidental, com els Pirineus, permeten eixamplar l'abast d'aquest interès que ha prioritzat fins ara els contextos postcoloniais i les àrees amb una presència indígena significativa, amb altres processos similars de patrimonialització de la naturalesa que ocorren a una menor distància geogràfica i social. El treball etnogràfic permet identificar i documentar d'una manera acurada les dinàmiques que estan generant aquestes polítiques entre els diferents actors socials, sovint en termes conflictius, en el moment mateix en què aquestes estan definint els futurs paisatges, naturals i socials, de la muntanya.